
DİNİ KİŞİLİĞİN OLUŞMASINDA ÖZELEŞTİRİNİN ETKİSİ

EFFECTIVENESS OF SPECIALIZATION IN THE SELF-CRITICISM OF RELIGIOUS PERSONNEL

Musa TURŞAK
Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi Tefsir ABD
tursakmusa68@hotmail.com

Atf Gösterme: TURŞAK, M. (2017). Dini Kişiliğin Oluşmasında Özeleştirinin Etkisi. *Ağrı İslami İlimler Dergisi (AGİİD)*, 1(1), 127-140.

Geliş Tarihi:	Özet: Mevcut varlıklar içinde kişiliği ve benliği olan tek varlık insandır. Aynı şekilde insan, benliğinin farkında olan ve onuruna pek düşkün yegâne bir varlıktır. Kişilik; bir insanın duygu, düşünce, tutum ve davranışlarını içeren, kendine özgü konuşma tarzı, dış görünüşü ile onu diğerlerinden ayıran, çevreyle ilişkilerini düzenleyen bir kavramdır. Böyle tanımlanmakla beraber kişiliğin, üzerinde uzlaşılan bir tanımı yoktur. Yani kişiliğin niteliğini net bir şekilde tanımlayan ortak bir kavram yoktur. Çünkü bu kavram günlük dilde birçok anlamda kullanılmaktadır. Gerek Kur'an'da gerekse hadislerde kişilik kavramı; bağımsız, kendisini ifade eden, şuurlu, idrak ve irade sahibi, hukukun bir objesi, manevi bir realitedir. İnsandaki kişilik nitelikleri bebeklik çağından olgunluk çağına kadar sürekli bir değişim halindedir. Bu süreçte çevresel faktörlerin etkisi olsa da küçük yaşlarda edinilen alışkanlıklar kişiliğin temelini ve çekirdeğini teşkil etmektedir. İnsanın kendi davranışları üzerine yönelttiği değerlendirmeler olarak tanımlanan özeleştirisi, aynı zamanda kişiliği geliştirmenin en etkili yöntemi olmakla beraber en sancılı yöntemidir
11 Aralık 2017	
Kabul Tarihi:	
25 Aralık 2017	

© 2017 AGİİD.

Tüm Hakları Saklıdır.

Anahtar Kelimeler: *Kişilik, Dini Kişilik, Benlik, Özeleştirisi*

Abstract: It is the only being that is the personality and selfness within the existing beings. In the same way, man is the only entity aware of his selfness and very fond of himself. Personality is a concept that speaks of a person's emotions, thoughts, attitudes and behaviors, its distinctive style of speech, its external appearance, and its relation to the environment. Your personality, along with this definition, does not have an agreed upon definition. In other words, there is no common concept that clearly defines the nature of your personality. Because this concept is used in many ways on a daily basis. In the Qur'an, the concept of personality in Hadiths; an object of law, which is an independent being, who expresses himself, who is consciousness, consciousness, consciousness and will, and at the same time a spiritual being and reality. While the personality characteristics in the interior have undergone various changes from the infancy to the age of maturity, influenced by environmental factors, the habits acquired at a young age constitute the foundation and the core of

personality. Self-criticism, defined as assessments of people's behavior, is the most painful way to develop personality, and at the same time.

Keywords: *Personality, Religious Personality, Self, Self-criticism*

1. Giriş

Bu çalışma insan merkezli bir çalışma olup, Kur'an'ın asıl muhatabı olan insanın manevi şahsiyetini temsil eden kişilik kavramının etimolojik ve dini literatürdeki karşılığını ele almaktadır. İnsan davranışlarını hem olumlu hem de olumsuz bir şekilde etkileyen kişiliğin oluşumuna etki eden faktörlerin neler olduğu, özeleştirinin kişiliğin oluşumundaki rolü ve katkısı üzerinde durulmuştur. Dini bir kişiliğin fert ve toplum hayatına katkıları, kazanımları göz önünde bulundurularak tartışılmıştır.

2. Kişilik

Kişilik, bir insanın kendine özgü olan genel psikolojik özellikleri, onun yaşam biçimini oluşturan, huy haline getirmiş olduğu, bilinçli ya da bilinçdışı bütün düşünce ve davranış kalıplarıdır. (Akalin, 2011) Kişiliğin niteliği hakkında ortak bir kavram yoktur. Çünkü bu kavram günlük dilde çok anlamlı olarak kullanılmaktadır. Bu nedenle kişilik kavramı çok kapsamlı soyut kavramlardandır. (Akto, 2011) Arapça'da kişilik kavramı “خيم” ve “شخصية” kelimeleriyle ifade edilmektedir. Bu kelimeler; huy, mizaç, benlik, huy, ahlak, tabiat ve karakter anlamlarına gelmektedirler. Ayrıca kişilik kavramı için, “شمال”, “هوية”, “ذات”, “صبغة” kelimeleri de kullanılmaktadır. Bu kelimelerden özellikle konumuzu yakından ilgilendiren Kur'ânî kavramlardan biri olan “صبغة” kelimesidir: “صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ” “Allah'ın boyasıyla boyandık. Boyaca O'ndan daha güzel olan kim vardır? Biz yalnız O'na kulluk ederiz” deyin.” (Bakara: 2/138) Bu kelime; karakter, görünüm, boya, yapı, İslam dini ve Allah'ın insanlar için belirlediği yol anlamlarına gelmektedir. (İbn Manzûr, 1119 h.; Firûzâbâdî, 2005; İbrahim Mustafa 1960; Râzî, 1995). “صبغ”den türeyen “صبغة” kelimesi hal olup, bununla iman kastedilmektedir. İmanın insanı küfrün kirlerinden temizlemesi, güzel hasletlerle tezyin etmesi yani süslemesi, kalplere bu şekilde yerleşmesi özelliğinden ötürü elbiseye rengini veren ve ondan çıkmayan boyaya benzetilmiştir. Veya insanın üzerinde yaratıldığı temiz fitrattır. (Ebu'l-Hayyân, 2001; Sa'lebî, 2002; Taberî, 1992)

Allah ile ilişkisinde insanın konumunu tespit etmeye imkan veren anahtar kavramlardan biri fitrattır. Fıtrat; hakikat, gerçek ve uygunluk (mutabakat) anlamındadır. “Uygunluk” insan doğasına, varlığın yapısına, bilimsel gerçeklerle örtüşmeyi ifade eder. (Düzgün, 2013) Fıtrat kök olarak, yarmak, ayırmak suretiyle yeni bir şey yaratmak anlamlarına gelmektedir. Bu da, Allah'ın kendi mahiyetinden farklı olarak meydana getirdiği ve kendine has kurallarını yapısına yerleştirdiği bir varlık formu demektir. (İbn Manzûr, 1119 h)

İnsan yaratılıştan gelen fitri bir asalete ve keramete sahiptir. Allah onu tüm yaratıklarından daha üstün kılmıştır. O halde, o kendi öz benliğini anlar ve hisseder.

(Mutahharî, 1999) “*Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir*” âyetinde insanın istidlal ve mantıksal çıkarımına ve gerçekliği keşfetmesine imkan veren *ontik yapıya, fitrat* olarak işaret edilmektedir. İnsan, fitratın izin verdiği kadarıyla her düzeydeki varlık hakkında bilgi edinebilir. Zira fitrat; insanın kendisine göre yaratıldığı prototiptir ve insanın kapasitesini ve sınırlarını göstermektedir. (Düzgün, 2013)

“(Resulüm!) *Sen yüzünü hanif olarak dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmış ise ona çevir. Allah'ın yaratışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler.*” (Rum: 30/30)

İnsan, doğuştan yaratıcısını arama, merak etme, bulduktan sonra da O'nun isteklerini yerine getirme, meyil ve kapasitesinde yaratılmıştır. “*Hem bilin ki, içinde Allah'ın peygamberi vardır. Şâyet o, birçok işlerde size uysaydı, sıkıntıya düşerdimiz. Fakat Allah size imanı sevdirmiş ve onu kalplerinize zinet yapmıştır. Küfrü, fasıklığı ve isyanı da size çirkin göstermiştir. İşte doğru yolda olanlar bunlardır.*” (Hucurât: 49/7) İlk devir mutasavvıflardan olan Muhasibî (781-857); insanın yaratılış amacına uygun ödev ve davranışlarının belli bir sistem ile meydana geldiğini belirtmiş, psikolojinin içe bakış ve projeksiyon metotlarını ustalıklı uygulamıştır. (Aydın, 1976) İnsan genetik olarak dini yapılar oluşturmaya eğimli olmasına karşılık, dindarlık biçimini içinde doğduğu ve aidiyet hissettiği kültür grubuna göre belirler. (Tarhan a, 2014) Hz. Peygamber insanın bu özelliğine şu hadis-i şerifle işaret ediyor. “*Her çocuğu annesi fitrat üzere dünyaya getirir. Onun bu hali konuşma çağına kadar devam eder, sonra anne-babası onu Hristiyan, Yahudi, Mecusi yapar. Eğer anne-baba Müslümansa, çocuk da Müslüman olur*” (Elbânî, 1982) Bu hadisten anladığımız kadarıyla, her ne kadar fitratın davranışlar üzerinde belirleyici bir etkisi olsa da bu etkinin zorlayıcı bir yönü yoktur.

İnsanın doğuştan getirdiği saf ve temiz fitratını koruyabilmesi, hayatında kötülüklerden ve zararlı tutum ve davranışlardan elinden geldiği kadar uzak durmasıyla mümkündür. Bu noktada, Kur'an'ın omurga kavramlarından biri olan takva yani kişinin iyi ve kötüye karşı geliştireceği tutum öne çıkmaktadır. Takva, kişinin Allah'ın kendisini sürekli kontrol ettiğinin bilinciyle zarara uğrayanlardan olmamak için Allah'ın çizdiği sınırlara yaklaşmamasıdır. Takva, kötülüğe ve insan karakterini bozup sağlam fitrattan uzaklaştıran sapkınlıklara karşı bir savunma mekânizmasıdır. (Düzgün, 2013) Vakidi'nin dediği gibi takva; kişinin dışını halk için süslediği gibi, içini de hakk için süslemesidir. (Râzî, 1995) Yoksa kişinin kendisini toplumun dışına itecek, insanlardan uzaklaştıracak bohem hayatı sürmesine sebep olacak şekilde maddi olan şeylerden uzaklaştırması değildir. Bunları dinin bir gereği olarak görmesi de yanlıştır. Dindarlığın ölçüsü; maddi olan şeylerden değil, Allah'ın yasaklarından kaçınmaktır.

İnsan tertemiz bir fitratla yaratılmasıyla beraber imtihan gereği iyi ve kötü duyguları olan bir varlıktır. Temiz fitratın korunması demek; kötülüğe meyilli olan nefsin meşru olmayan isteklerine karşı kararlı bir şekilde direnebilmektir. Kibir ve gurur yerine tevazuyu, düşmanlığın yerine dostluğu ve sevgiyi, bencilliğin yerine isar ve

diğerkâmlığı yerleştirmektir. İster bireysel, ister toplumsal ister uluslararası düzeyde olsun bütün kargaşaların, olumsuzlukların ve savaşların sebebi, yok edilmesi gereken bu ferdi zaaflardır. Bununla birlikte, zaaflarına ne kadar teslim olursa olsun ve kendisi için çizilen sınırları ihlal ederse etsin, insan için sağlam fitrata dönüş kapısı daima açık tutulmaktadır. Sağlam fitrata dönüşün adı tövbe veya özeleştirmedir. “Tövbe et” ifadesi, fitratına aykırı davranan ve zaafa düşerek manen kirlenen kişilere verilen bir kurtuluş reçetesidir. (Düzgün, 2013) Bu kapsamda eleştirel bir bakışla geride bıraktığı hayatını hazık bir tabip marifetiyle gözden geçirip manevi hastalıkları olan günahlarını teşhis ve tespit ettiğinde yine manevi tedavi yöntemi olan tövbe ederek, deyim yerinde ise bir nevi fabrika ayarlarına (fitrat) geri dönerek şifayı bulmaya çalışmaktır.

Bir insandan söz ederken kullandığımız, örneğin “falanca çok cana yakındır”, “iyi huyludur” ya da “yalancıdır” gibi tanımlayıcı sözler o insanın kişilik özelliklerini (hatlarını) tanımlamaktadır. Olumlu ya da olumsuz olsun bir insanın kişilik özellikleri onun benliğinin bir parçası sayılır. Bu özellikler oldukça küçük yaşlardan itibaren kendilerini göstermeye başlar ve bir yaşam boyu ya hiç değişmeden ya da çok az değişerek varlıklarını sürdürürler. “Can çıkar, huy çıkmaz” sözü bu gerçeği ifade etmektedir. Kişilik, çok iyi bilinen, halk arasında çokça kullanılan ve önem verilen bir kavramdır. Hemen herkes, başka birisini değerlendirirken en önce kişilik özelliklerine dikkat eder ve bunların olumlu olmasını ister.

3. Özeleştiri

Özeleştiri; kişinin kendisini objektif bir şekilde değerlendirmesi, hatalarına karşı daima ilkeli, açık ve dürüst bir tavır takınmasıdır. Yine özeleştiri, nefsinin temizlenmesini, kusurlarını ve aykırılıklarının üstünü örtmeden, onları başkalarına veya eşyanın tabiatına bağlamadan bu hatalarından pişman olması, bunları bir an evvel telafi etmesi ve bir daha aynı veya benzer bir hata işlememeye gayret etmesidir. Bu kapsamda kişinin zaman zaman kendisiyle yüzleşmesi, tespit ettiği hatalarını veya eksikliklerini yeniden gözden geçirmesi, bunların sebeplerini dışarıdan değil içerden araması, nefsinin karşısına alıp ondan hesap sorması gerekir. Belki bu durum çok kolay olmasa da, ilk etapta insanda bir mahcubiyet ve aşağılanmışlık duygusu uyandırır da sonuç itibarı ile kişiyi daha iyi bir yere sevk edici özelliğe sahiptir. Bu şekilde davranan kişi, içinde var olan, uzun süre “belleğinde yer tutan parazitlerden” kurtulur, yaşadıklarından ders alır ve hayatı birden durulaşır.

Özeleştiri, içe dönük yapılan bir eleştiridir. Birey ve toplumların gelişmesi açısından son derece önemli ve hatta zaruri olan özeleştiri, eksiklikleri araştırıp bulma, ıslah ve ikmal etmek üzere daha iyisini yapma, yaptığı işin sağlamasını yapma, yeniden değerlendirme, gözden geçirme, bir takip ve kontrol mekânizması olup, tabiri caiz ise sigorta görevini görmektedir. Çünkü yaptıklarını gözden geçirmeyen kişi hatalarını ve kusurlarını göremez. Hatalarıyla yüzleşme cesaretini gösterebilen fert ve toplumlarda gelişme süratle devam eder. Toprağa atılan bir tohum tabiatla, rüzgârla, atmosferle yüzleşmeyi göze alabilirse çiçek olur. Eğer toprağın altında kalırsa çürüyüp gider. Fikir

ve düşünceler de aynı şekilde dış etkiyle temas ederek ancak gelişebilir. Gelişmeleri için gizli kalmamaları gerekir.

Kur'ân-ı Kerim'de özeleştiriyeye konu olabilecek birçok örnek bulmak mümkündür; Hz. Âdem ve eşinin yasağı çiğnediklerini anladıklarında, “*Ey Rabbimiz! Biz kendimize yazık ettik, yaratılış gayemize aykırı hareket ettik; bizi bağışlamaz, bize merhamet etmezsen, büyük zarara uğrayanlardan olacağız*” (A'raf: 7/23) demeleri bunun en çarpıcı örneğidir. Aynı şekilde Yusuf (a.s.)'ın maruz kaldığı iftira olayı ve sonrasında gelişen olaylar, özeleştiriyeye açısından değerlendirilmesi gereken başka bir hadisedir; bu olayda işlenen ana tema, nefsin arzularına karşı dikkat edilmesi gereğidir. Çünkü insanı yaratılış gayesinden uzaklaştıran ve sonunda özeleştiriyeye yapmak zorunda bırakan terbiye edilmemiş nefse karşı son derece uyanık ve tedbirli olmak gerekir. Nitekim Allah Teala, Hz. Yusuf'un dili üzerine şöyle beyan buyurmaktadır;

وَمَا أَبْرَأُ نَفْسِي إِنْ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَجِمَ رَبِّي إِنَّ رَبِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ

“*Ben nefsimi temize çıkarmam, çünkü Rabbinin merhamet ettiği hariç, nefis aşırı derecede kötülüğü emreder. Şüphesiz Rabbin çok bağışlayandır, çok merhamet edendir*” dedi.” (Yusuf: 12/53)

Birçok tefsirde İbni Abbas kanalıyla gelen rivâyetlere göre Hz. Yusuf, Rabbine olan sadakatine ve takva dairesinde yaşama gayretine rağmen, kendisine atılan iftira ile yaşadığı acı tecrübeden hareketle, nefsin kötülüğü emredici yönüne işaret ederek kendisini de bu kapsamda değerlendirdiğine işaret etmektedirler. Nitekim âyetin devamında Rabbin merhameti sayesinde hem kadının hem de nefsinin bu tuzağından kurtulduğunu beyan etmektedir. Çünkü bu anlamdaki nefis, insana, Allah'ın rızasına ters düşen her türlü arzulara boyun eğdiren nefstir. Hz. Yusuf da bir beşer olarak böyle bir riskle karşı karşıya olduğunu “ben nefsimi temize çıkarmam” deyişinden anlıyoruz. Bu tavır, kişinin kendi mahiyetini, zaaflarını, kusurlarının farkında olması, tövbe ve istiğfarla Rabbine sığınması, şahsiyetini ıslah ve ikmal etmesidir. (Bekli, 2008; Hazın, 1979; Mazharî, 2007; Sa'lebî, 2002; Taberî, 1992)

Özeleştiriyeye, kişinin kendisini keşfetmesidir. Kendi kapasitesini, yapabilirlik sınırlarını, güçlü ve zayıf yanlarını, neleri fark edip edemediğini, nasıl düşündüğünü, düşünce sisteminin doğru çalışıp çalışmadığını, karar vermede duygusal davranıp davranmadığını, kararlarındaki isabet oranını ve kararlılığını görebilmesidir. Kendi kendine konuşmakla, geçmiş ve anı değerlendirerek bunun üzerine sağlam bir gelecek inşa etmektir. Kısacası özeleştiriyeye, kişisel bir analiz ve bakım yöntemi olarak kişinin kusurlarını bilmesi ve onları bir an önce gidermeye çalışmasıdır.

Özeleştiriyeye, beşeri nefse musallat olan en büyük hastalık niteliğindeki kibri iyileştirir. Onu kibirden korur ve manen tedavi eder. Kibir insanın ruhunda tümsekler oluşturur, paranoya hastalığına sebep oluyor. Aynı şekilde kendinden hiçbir şekilde taviz vermeden adeta mukaddes bir zatmış gibi bir düşünceye kapılmaktadır. Nitekim şeytan, sırf kibirden dolayı hatasını kabul etmediğinden küstah bir tavırla isyanına devam etmiştir. Kibirli insan, tartışmayı, eleştiriyeyi, kabul ve reddi asla kabul etmez. Bu

durum rehabiliteye gerek duyulacak en büyük hastalıktır. Çünkü nefsin arzularını ilahlaştıracak derecede kutsayan kişiler nefesine asla söz geçiremezler. Bu nedenle nefesine toz kondurmaz, yaptıklarını gözünde büyütür ve kendini hep kusursuz görür.

Birbirine taban tabana zıt duygu sarmalında olan insanın iç âleminde hayat boyu devam eden zıt duygular çatışması ve mücadelesi insanın gelişmesine katkı yapmakta ve ilahi iradenin insan için hedeflediği gayeye varmasını sağlamaktadır. İşte insanın kemalatı, böylesi olumsuz yönlerle mücadele edilerek gerçekleşir. Nitekim, “*Nefse ve onu düzgün bir biçimde şekillendirip ona kötülük duygusunu ve takvasını (kötülükten sakınma yeteneğini) ilham edene andolsun ki, nefsinin arındırarak kurtuluşa ermiştir*” (Şems: 91/7-9) âyeti de bu hakikate işaret etmektedir. Bu bağlamda insan, günlük hayatında salihat denilen güzel işler işlemekle beraber vicdanını rahatsız eden ve onu huzursuzluğa sevk eden hatalar da yapar. Çünkü hata işlemek insan hayatının bir gerçeğidir. Maddi ve manevi hayatı için büyük risk teşkil eden bu tür hatalardan sonra kendisiyle rahatlıkla yüzleşebilen, vicdanındaki otokontrol mekânizmasını işletebilen, özü, sözü ve davranışıyla fitratını gerçekleştirebilen insan, psikolojik anlamıyla sağlıklı bir insandır. (Bilgin, 1997)

İnsanda özgürlük ve bireyleşme yolunda güçlü bir eğilim bulunmaktadır. İnsan, özgürlüğü ancak kendini gerçekleştirerek ve nefsanî arzularıyla kararlı bir şekilde mücadele ederek elde edebilir. Hz. Peygamber’in “*gerçek pehlivan rakibini değil nefsinin yenen kişidir*” (Elbânî, 1982: 948) hadisi, İslam’ın özgürlüğe bakış açısını göstermektedir. Başta nefsanî arzuları olmak üzere hiçbir baskı altında olmadan, özgür iradesiyle inandığı değerler bağlamında yaptıklarını gözden geçiren, kendisini deyim yerinde ise sanık sandalyesine yerleştirip kendisiyle cesurca hesaplaşan ve tespit ettiği hatalarına karşı tavır alıp hatalarıyla arasına mesafe koyan; özeleştiri ile yükünü hafifletenler ancak gerçek anlamda özgürlüğü elde ederler. Bu hesaplaşmada en fazla ön plana çıkan, kişinin benlik algısıdır.

Enaniyet, Arapça’da “ben” anlamına gelen “ene” kelimesinden yapılmış bir mastardır. Aynı zamanda bir insanın kendisi hakkındaki bilinçli bir farkında olma durumunu dile getirir. (Göka, 1990) İngilizcede “self-concept” olarak ifade edilen benlik, bireyin kendisiyle ilgili temsillerinin bütünü; kişinin kendisini algılama ve değerlendirme tarzıdır. (Cevizci, 2010) Benlik bilinci hali hazırda kişinin ne olduğunu ifade eden gerçek ben ile kişinin nasıl bir insan olması gerektiğini ve çevresince nasıl tanındığı konuları ifade eden ideal benin bir sentezidir. (Bakırcıoğlu, 2016; Cüceloğlu, 2000) Benlik bütünlüğü; ilkel benlik, üst benlik ve gerçeklik arasında dengeli bir bütünlük kurma; benlik değeri ise kişinin kendine ilişkin olumlu, olumsuz ya da yansız olabilen tutumu, görüşü ve değerlendirmeleri; insanın kendi değer ve yeteneklerine güvenmesidir. (Bakırcıoğlu, 2016)

Psikolojide benlik (self) tanımı sorunu var. Tek ve evrensel olarak kabul görmüş bir tanım yerine birbirinden farklı fenomenlere işaret eden çok sayıda tanıma rastlamak mümkündür. Çünkü bizim “ben” dediğimiz olgu, Batı’da “self” olarak bilinmektedir.

Self kavramı altında ise çeşitli konular yer almaktadır. Self tek bir konu olmayıp, daha ziyade gevşek bir şekilde birbirine bağlı alt konuların bir araya gelmesinden ibarettir; self-concept (benlik kavramı), self-disclosure (itiraf etmek), self-actualization (kendini gerçekleştirme), self-monitoring (kendi kendini denetleme) ve self-awareness (özfarkındalık) vb. kavramlar en fazla ön plana çıkanlardır. Bu durum, benliğin kullanımında ciddi kavram kargaşasına ve problemlere sebep olmaktadır. (Ulusoy, 2014) Aynı şekilde, dilimizde nefse bağlı olarak geliştirilen nefis muhasebesi, nefis mücadelesi, nefis muatebesi veya nefis murakabesi aynı problemi içermektedir. Benlik kavramı ile özeleştirici kavramının iç içe olması özeleştirinin evrensel bir tanımını da zorlaştırmaktadır. Fakat biz daha çok İslami bir bakış açısıyla benliği ve buna bağlı olarak özeleştiriyi tanımlamaya çalışacağız.

Benlik (kişilik) algısı, kişinin kendini algılama biçimi, kendine ilişkin görüşü (Bakırcıoğlu, 2016), doğuştan ve çevrenin etkisiyle iki yaşlarından itibaren oluşmaya başlayan, olumlu veya olumsuz olarak şekillenebilen, kişinin kendisi ile ilgili algılarının bütünüdür.¹ İnsan diğer varlıkların tersine, benliği ve kişiliği olan bir yaratıktır. İnsanın benliğinden amaç, bedensel yapısı ve vücut toplamıdır. İnsan dünyaya gözlerini açtığında vücut yapısı bakımından tıpkı diğer hayvanlar gibidir. Fakat ruhsal yapı açısından, onun “fitri ve insani vicdanını” meydana getirecek olan özelliğinden ötürü “düşünce halinde” bir yaratıktır. Onun insani değerleri, öz yapısında mevcuttur ve filizlenip gelişmeye her an hazır durumdadır. (Mutahharî, 1999) Kendi üzerinde düşünme ameliyesi olan yani benlik sabibi insanda; geleceği dert etme, plan yapma, endişe duyma, utanma, suçluluk duygusuna kapılma, benliğini tahkik etme, kendisini gerçekleştirme ve ortaya koyma eğilimleri mevcuttur. (Ulusoy, 2014) Bunların içinde konumuz açısından en önemlisi kendini gerçekleştirme eğilimidir. Çünkü her birey az çok özsever olduğu için, bulunduğu yer ile varmak istediği yer bağlamında ideal bir benliğe sahip olmak ister. Bunun için kendisini gerçekleştirmek isteyen kişi, ister istemez kendi üzerinde düşünmek, kendine yönelik eyleme geçmek ve her bakımdan hayatını ortaya koyup değerlendirmesi gerekir. İşte özeleştirici ile benlik algısı arasındaki temel ilişki budur.

Kur’an, hadis ve diğer İslâmî kaynaklarda, günümüzde bir ahlâk ve psikoloji terimi olarak kullanılan “insanın yalnız kendisiyle ilgilenmesi, ilişkide bulunduğu herkesi ve her şeyi kendi yararına kullanma isteği” (egoizm) ve “kendini üstün görme, dolayısıyla kendini her şeyin amacı ve gayesi olarak kabul etme eğilimi (egosantrizm) anlamındaki istikbara dayanan enâniyeti yeren pek çok ifade bulunmaktadır: Meselâ Firavun’un çılginca bir bencillik duygusuyla halkına, “*Ben sizin en yüce tanrınızım*” (Nâziât:79/24) demesi, Karun’un azgınlıkta ileri giderek ve insanlara ihsanda bulunması yönündeki tavsiyelere karşılık şımarık bir eda ile elindeki bütün imkânlarla kendi bilgisiyile kavuştuğunu iddia etmesi (Kasas: 28/76-79) Kur’ân-ı Kerîm’de işaret edilen bencillik örneklerinden bazılarıdır. Başta Kur’an olmak üzere İslâm ahlâkına dair bütün kaynaklarda kibir, ucb, buhl ve şuh (cimrilik), kin gütme, fahr gibi kavramlarla ifade

¹<https://kortopsikoloji.com/dergi/kisa-kisa-18> (Erişim tarihi: 12.12.2017)

edilen ve enâniyet duygusundan kaynaklanan bencil eğilimler kötü olarak kabul edilmiş, bunların yerine alçak gönüllülük, sevgi, dostluk, yardımlaşma ve dayanışma gibi erdemlerin geliştirilmesi istenmiştir. (Hökekleli, 1995) İnsanı özeleştirir noktasına götürecek olan şey, yukarıda anlatılan ve çoğu zaman gerçekçi olmayan kişisel benlik algısıdır. Buna bencillik de denilebilir. Bencillik, başkalarının gereksinimlerini ya da haklarını dikkate almayıp yalnızca kendi çıkarını düşünmeyi, bütün bilinçli eylemlerinin temel güdüsü yapma durumudur. (Bakırcıoğlu, 2016)

Günlük yaşamda birçok insan kişilik ile benliği aynı anlamda kullanmaktadır. Ancak benlikle kişilik² iç içe olmakla birlikte, benlik³ kişilikten oldukça farklı özellikler taşır. İnsanların çoğu benliklerinin farkında değildir. Başka bir ifade ile benlikleri konusunda ya bilgileri yoktur ya da bilgileri az ve yanlıştır. Gerçekten insanlar benliklerinin dışarıya yansıyan, başka insanlar tarafından değerlendirilen yanlarını ya bilmez veya yanlış bilirler. Sosyal yaşamda yerimizi belirleyen en önemli faktörlerden biri benliğimiz ve kimliğimizdir. Benliğimiz ve kimliğimiz, başka insanlarla ilişkilerimizi kolaylaştıran bir özellik içermektedir. Özeleştirir, insanın kendisini tanıması ve açıklama yöntemi olduğuna göre, kendimizi tanımamız, nasıl, niçin ve neden düşündüğümüzü anlamamıza ve bunun sayesinde de başkalarının kim olduğunu nasıl, niçin ve neden düşünüp hareket ettiklerini önceden kestirmemize yardımcı olur. (Güney, 2012) Bu kavramı daha iyi anlamak için, insanın kendisine sorduğu sorulara yine kendisinin içtenlikle cevap vermesi gerekir. Bu sorulardan bazılarını şöyle sıralayabiliriz (Köknel, 1986):

3.1. Ben Neyim?

Kişinin kendisiyle ilgili duyguları, düşünceleri ve algıları çok önemlidir. İnsanın kendisini tanıması için öncelikle bu soruya cevap araması gerekir. Bu sorunun cevabı benliğin gelişmesinde etkili olan faktörlere göre ya tamamıyla olumsuz ya da tamamıyla olumlu olabilir. Olumlu tarafından cevap verecek olursak; insan Allah Teala'nın yeryüzündeki halifesi misyonuyla "ahsen-takvim" mertebesiyle yaratılan, hayatta çeşitli endişe ve beklentileri olan bir varlıktır. Yerin, göğün ve dağların kabullenmekten çekindiği emanetin taşıyıcısı olan, Rububiyet sıfatının hakikatlerini gösteren ve tanıttıran, meleklerin önünde secde ettiği mükerrem bir varlıktır. Allah Teala'nın sıfatlarını yansıtan bir aynadır. Olumsuz tarafından baktığımızda ise insan; terbiye edilmemiş emmare nefsin dürtülerinin etkisiyle yaratılış gayesine uygun davranmadığında hayvanlardan daha aşağı seviyeye yani "esfel-i sâfilîn"e düşme riskiyle karşı karşıya olan bir varlıktır.

Bir damla sudan yaratıldığını unutmaması gereken insan, gerçek benliğinin farkına varabilmesi ancak başka insanlarla herhangi bir çıkara ve art niyete dayanmayan ilişkiler kurmak ve onların kendisine ilişkin düşüncelerine ve açıklamalarına önem

² Kişilik: Bireyin bedensel ve devimsel yapısının, bilişsel ve duygusal tepki biçimlerinin, benlik oluşumunun özgün, karmaşık ve dinamik bir bütünü. (Bak. Bakırcıoğlu, 2016)

³ Benlik: Bireyin ne olduğu, ne olmak istediği ve çevresince nasıl tanındığı konularındaki bilinçliliği. (Bkz. Bakırcıoğlu, 2016)

vermekle mümkün olur. Çünkü kişi kendisini objektif kriterlerle değerlendiremediği için çoğu zaman hatalarını görmez veya hatalarını kendisinden bile gizlemeye çalışır. Bundan dolayı kendisini dışarıdan değerlendirecek gerçek bir dosta ihtiyacı vardır. Tıpkı Hz. Ömer'in Selmân-ı Fârisî'yi kendi hatalarını hatırlatması için görevlendirdiği gibi. Aslında herkesin buna ihtiyacı vardır. Yani herkesin bir Selman'ı olmalıdır. Çünkü İslam kardeşliği, hak ekseninde karşılıklı saygı ve tavsiyeleşme ile birlikte öğrenmeyi kolaylaştıracak karşılıklı alçak gönüllülük ve karşılıklı sorumluluk anlayışına dayanmaktadır.

Özeleştir, kişinin kendi hakkındaki öz algısı; tutum ve davranışlarını, ilgi ve kaygılarını çözümlemesidir. Kişinin kendisi ve özellikleri hakkında sahip olduğu genel fikir olarak tanımlanıp, onun kendisine ilişkin bilişsel temsillerini ihtiva eden algılarının bir özeti olarak düşünülebilecek olan benlik kavramı, genellikle üç başlık altında kategorileştirilir. Bunlardan birincisi, bireyin kendisiyle ilgili olgulardan ve kanaatlerinden oluşan kişisel benlik kavramıdır; ikincisi, kişinin başkaları tarafından nasıl görüldüğü ile ilgili algılardan meydana gelen sosyal benlik kavramı olarak ortaya çıkar. Üçüncü benlik kavramı, kişinin ne veya nasıl olması gerektiğiyle ilgili düşünceleri tarafından belirlenen ideal benlik kavramıdır. (Cevizci, 2010)

Özeleştir yerine göre kişinin özbenliğinden sıyrılabilmesi ve kendi merkezinden uzaklaşmasıdır. İnsan, benliğine aşırı düşkün olması nedeniyle çoğu zaman gerçek benliği ile ideal benliğini birbirine karıştırmaktadır. Bu da beraberinde kibirli olmayı getirmektedir. Kendisinde olmayan özellikleri varmış gibi göstermeye çalışarak büyükmek, büyüklük taslamak olarak bilinen ve fitrata yabancı olan kibir sadece şeytana has bir özellik değildir. Tarih boyunca kendisinde olmayan özellikler vehmeden pekçok "ekabir", bu "iblisçe" tavrı sebebiyle kınanmış, lanetlenmiş ve helak olmuşlardır. (Sifil, 2015) Kibirli insanın sorumluluk duygusu zayıf olduğu için hatalarını görmez. Hatasını görmeyen veya örtbas eden bu tip insanların dikkatlerini kendi yaratılışına çeken Allah (c.c) onların bu mantıksız benlik anlayışlarını şu şekilde eleştirmektedir: "*O, dökülen meniden ibaret az bir su değil miydi?* (Kıyâme: 75/37) Dolayısıyla kişi, bir damla meniden yaratılıp Allah'ın kudretiyle varlık alemine çıktığını düşündüğünde kibirlenmesinin ne kadar mantıksız olduğunun farkına varacaktır. Allah Teala'ya karşı konumunu ve aciziyetini anladıktan sonra, varoluş gayesiyle örtüşmeyen nefsin arzularını baskılayacak, bunun yerine benliğini geliştirecek ve halifelik makamına layık salihat denilen güzel işler yapacaktır.

Hayatı bütünüyle insana bağışlayan Allah, hayatın kurallarını da kendisi koymuştur. Benliğinin farkında olmayan veya kendisini bilmeyen kimi insanlar bu gerçeği gözardı ederek yani haddini bilmeyerek kendi uydurduğu kurallarla yaşamayı tercih ederken Allah (c.c) ile olan ilişkisinin bozulacağını hesaba katmaz. Kendine gereğinden fazla anlam yüklemekten kaynaklanan özü itibarıyla problemlili olan bu duygu kişiyi kibirli olmaya ve şımarmaya sevk etmektedir. Hâlbuki Rabbinin inâyetiyle bir damla sudan yaratıldığını bilen kişi, kendisini şımartan maddi unsurların O'nun bir vergisi olduğunu, dönüşün yine O'na olduğuna inanır ve olabildiğince ölçülü hareket

eder. Nitekim hadis olarak zikredilen “Kendini bilen Rabbini bilir” ifadesi bu gerçeği dile getirmektedir. Rabbini bilen kimsenin haddini bileceğinden, Rabbin sınırlarını çiğnemez. Şâyet bir hatası da olmuşsa özeleştirel bir yaklaşımla acizliğini itiraf ederek tövbe ve özeleştiri ile durumunu düzeltmeye çalışacak ve bunlardan ders çıkaracaktır.

3.2. Amaç ve Hedefim Nedir?

Bu soru ile kişi toplumsal yaşamdaki statüsü, rolü ve saygınlığını tespit etmektedir. Yaratılış amacının farkında olan kişi benliğinde kendisini nasıl görmek istediğini, kendisine nasıl bir değer biçtiğini, değerine ve saygınlığına zarar veren unsurları belirlemeye ve onlardan arınmaya çalışmaktadır. Kendisini ve yaşadığı çevreyi ıslah ve ikmal ile mükellef olan insan, imkân ve yeteneklerini kullanarak yaratılış amacına uygun hedef ve amaçlar belirlemelidir. Böylelikle kendisini gerçekleştirme ve ideal kişilik anlamına gelen insan-ı kamil⁴ olma hedefini ve mertebesini de gerçekleştirmiş olur.

3.3. Ne Yapabilirim?

Bu soruyla kişi kendi kapasitesini belirlemeye çalışır. Bu konuda öncelikle yapılması gereken husus, bedensel, zihinsel ve duygusal gereksinimleri tam anlamıyla bütünleştirmektir. Ahsen-i takvim kıvamında birçok yetenekle donatılarak Rabbinin inayetiyle varlık alemine çıkan insan, varlık nedenine bağlı kaldığı müddetçe mükerrem varlık mertebesine ulaşabilirken, nefsin kural tanımaz isteklerinin peşinden gittiğinde ise hayvanlardan daha aşağılara düşme riskiyle karşı karşıyadır. Rabbine karşı son derece zayıf ve muhtaç olduğunun farkında olan kişi, Rabbinin inyeti olmadan nefes bile alamayacağını bilir. Öbür taraftan yine Rabbinin inyeti ve keremiyle her türlü zorluğun üstesinden gelebileceğini bilir. Kendini bu şekilde bilen kişi, Firavun gibi kavmine “Ben sizin biricik Rabbinizim” diyemez. Fakat içinde bulunduğu benlikle olmak istediği benlik arasındaki farkı kestiremeyen kimi insanlar kendini dev aynasında görerek benliğine gereğinden fazla anlam yüklemektedirler. Bu soruya cevap verirken kendisini objektif bir şekilde değerlendirirse böylesi saplantılara girmez. Buna rağmen arzularını ilahlaştıran Firavun gibi insanlar, acziyet ve çaresizliklerini ancak ölümün soğuk nefesini enselerinde hissettiklerinde anlarlar.

Özeleştirin dozu kaçtığında, kişi, kendi gerçekliğinden ayrı benlik algısına inanır ve depresif eğilimler içine girer. Çünkü özeleştiri en önemli şey gerçekçiliktir. Gerçeği görmezlikten gelip ortaya konan aşırı özeleştirililik, kişiyi ümitsizliğe, suçluluk psikolojisine, güvensizliğe ve dolayısıyla mutsuzluğa sevk eder. Bazı insanlar kendisini olduğu konumun çok altında görürler. Değersiz ve işe yaramaz olduklarını düşünürler. Burada özeleştirin aşırıya kaçması sonucu kişinin kendisini yanlış algılaması söz

⁴ İnsan-ı Kâmil: İlahi âlemler ile külli ve cüz’i olarak kevni âlemleri ihata etmiş zattır. İlahi kitapları ve kevni kitapları cami’ olan kitap da budur. İnsan-ı kamile, ruhu ve akli itibarıyla “akli kitap” denir. Ümmü’l-kitab şeklinde de isimlendirilir. Akl-ı evvelin alem-i kebire ve hakikatlerine nisbeti ne ise insan ruhunun bedene ve bedeninin kuvvelerine nisbeti aynıyla odur. Nefs-i natıka insanın kalbi olduğu gibi külli nefis de alem-i kebirin kalbidir. Bunun için alem, insan-ı kebir; insan da alem-i sağır diye isimlendirilir. (Cürcânî, 2014)

konusudur. Özeleştiride konusunda göz ardı etmememiz gereken husus; özeleştiride ile olumsuz benliği birbirine karıştırmadan, birini diğerdinden ayırmamız gerekir. Olumsuz benlikte, sahip olduğu potansiyelin farkında olmayan, kendinde hiçbir hayır görmeyen, kendisini işe yaramaz olarak görüp sürekli kınayan ve bu nedenle hiçbir olumlu sonuca varamayan bir grup insan vardır. Bu tip insanların temel özelliği; umutsuz olmaları ve sürekli şikâyet etmeleridir. Her insani olguda olduğu gibi, özeleştiride de ölçülü davranmak esastır. Özellikle fazla baskıcı ailelerde çocuk kendini yetersiz ve değersiz hissedebilir. Böyle hissettiği için de bir müddet sonra kendisini olduğundan değersiz görmeye başlar. Kusurlarını büyütür ve olumsuz taraflarını ön plana çıkartır. Sonra da gerçekleri görmemeye başlar. Oysa insanın iyi ve kötü yanlarını birlikte ve gerçekçi bir yaklaşımla algılaması, psikolojik bütünlüğü ve sağlığı açısından çok önemlidir. Aksine gerçek dışı algılamalar, insanın kendisine haksızlık yapmasına da sebep olur. (Tarhan, 2015)

3.4. Doğru ve Yanlı Olanlar Nelerdir?

Bu soru, özeleştirideyi anlamlı kılan ve bu konuda cevap verilmesi gereken temel bir sorudur. Çünkü özeleştiride, kişinin yaşamını tüm yönleriyle ortaya koyup, belli bir değerler şablonu çerçevesinde değerlendirmesidir. Değerler, insana iyiliği yapma, kötülüğü terketme mükellefiyeti yükler. (Kasapoğlu, 1997) O halde değer yargılarımız nelerdir? neye ve kime göre doğru ve yanlı gibi sorulara verilen cevaplarla kişi içinde yaşadığı sosyal çevreden kendisine göre edindiği değerler sistemini tanımaya çalışır. Sözgelimi “başkalarına yardım edilmeli” veya “önce kendi çıkarımı düşünmeli” gibi cevaplarla insanlar olumlu veya olumsuz seçimler yapar. Bu seçimleri yapmada toplumun sosyo-ekonomik ve kültürel yapısının etkisi oldukça büyüktür. (Güney, 2012) İnsanın benliğini tanıması duygularının etkisinde kalmadan bu sorulara objektif ve samimi bir şekilde cevap vermesi ile mümkündür.

Yukarıda teferruatıyla açıklamaya çalıştığımız benlik ve benlik algısı, özeleştiride kavramıyla sıkı bir birlikteliği ve ilişđi vardır. Hata işlemek insan hayatının bir gerçeği olmakla beraber, insanın benliğine aşırı düşkün olması nedeniyle bu hatalarını kabul etmesi pek sık görülen bir durum değildir. Kişinin benliğine yüklediği gerçek dışı veya abartılı anlamlar, bu hatalarını görmesini engellemektedir. Kendini bilen ve kendini doğru bir şekilde algılayıp özdeğerlendirmesini yapan kişi; insan olmanın gereği olarak hataların olabileceğini varsayarak hayatlarını tüm yönleriyle ortaya koyarak özdeğerlendirmesini yapar. Bu değerlendirmede tespit ettiği hatalarından dolayı pişmanlık duyması, daha güzel işler yapmak suretiyle davranışlarını düzeltmesi bağlamında özeleştiride yaparak ideal benliğini gerçekleştirmeye çalışır. Kısacası ne benliğine hak ettiğinden fazla değer vererek şımartır, ne de onu ayaklar altına alarak aşağılar. Bunun yerine Allah Teala'nın esmasının bir tecelligahı olarak düşünür.

Son devrin fikir adamı ve milli şairimiz Mehmet Akif Ersoy, toplumsal bozulmalardan hareketle yaşadığı dönemi aşağıdaki dizelerle eleştirerek bir yandan da özeleştiride yapmaktadır:

Müslümanlık nerde! Bizden geçmiş insanlık bile...

Adem aldatmaksı maksad, aldanın yok, nafîle!

Kaç hakiki müslüman gördümse, hep makberdedir;

Müslümanlık, bilmem amma, galiba göklerde'dir (Ersoy, 2017);

Kısacası, özeleştiri, bireysel ve toplumsal gelişim yolcuğumuzda, neyin doğru ve uygun olduğu konusunda karışık düşünceler yolumuzu tıkadığı zaman, kendi yolumuzu bulmamıza ve hatalarımızla yüzleşme cesaretini göstermemize yardımcı olur. Diğer taraftan, aslında bize uygun olmayan bir yol izlediğimiz zaman, kendimize ve başkalarına zarar vereceğimizi anlamamızı da sağlar. Bu anlayış ve bakış açısı, kişiliğimizi geliştirdiği gibi, diğer insanların duygularını dikkate alma, onlarla empati kurmayı da sağlamaktadır.

4. Sonuç

Allah Teâlâ'nın evreni yaratmasındaki temel gayesi insanlıktır. Tartışmasız, yaptığı her şeyi bir hikmete/gayeye göre düzenleyen Yüce Yaratıcı, bu gayesini gerçekleştirmek üzere kendi bilgi, irade ve kudretinden sınırlı ölçüde verdiği, evrende yetkin (halife) kıldığı insanı, önüne koyduğu gayeleri gerçekleştirmeye yükümlü ve sorumlu kılmıştır. Bu sorumluluğun merkezinde ise kişinin kendini yenilenme ve kemale erdirmeye sorumluluğudur. Kişiyi sırasıyla Nefs-i Emmâre'den Levvâme'ye, Levvâme'den Mutmainne'ye oradan da Râziye'ye nihayet Marziye makamlarına çıkaracak olan bilgi, irade ve kudret kişide potansiyel olarak mevcuttur. Kişi takvaya bağlı yaşadığı ölçüde hayata bakışı değişecek; iyi ile kötüyü, doğru ile yanlış birbirinden ayırabilecek sezgi ve anlayış sahibi olacaktır. Allah Teâlâ'nın bir fazileti olan bu sezgi ve anlayış özeleştirimnin mantığını oluşturmaktadır. Zira bu bakış açısını kazanan kişi, öncelikle kendi değerlendirmesini objektif bir şekilde yaparak hatalarını rahatlıkla görebilecek, bunları güzel işlerle telafi edecek, güzel davranışlarının çitasını da olabildiğince yükseltecektir.

5. Kaynakça

- AKALIN, 2011 Ş. H. (2011). Türkçe Sözlük. Ankara: TDK Yayınları.
- AKTO, 2011 A., (2011). "Kişilik Oluşumunda Dinin Rolü": Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
- AYDIN, 1976H. (1976). Muhasibi'nin Tasavvuf Felsefesi. Ankara: Fars Yayınları.
- BAKIRCIOĞLU. R.(2016). Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü. Ankara: Anı Yayınları.
- BEKLİ, E. (2008) Araisu'l-Beyan fi Hakaiku'l-Kur'an (2 cilt). Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-İlmiyye.

- BİLGİN, M. (1997). Hak Dini Kur'an Dili. Diyanet İslam Ansiklopedisi. (XV. s. 161). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- CEVİZCİ, A. (2010). Eğitim Sözlüğü. İstanbul: Say Yayınları.
- CÜCELOĞLU, D. (2000). Yeniden İnsan İnsana. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- CÜRCÂNÎ, S. Ş.(2014). Ta'rifat (A. M. Tolun, çev.). İstanbul: Litera Yayınları.
- DÜZGÜN, 2013Ş. A. (2006). İnsanın Yetkinliğini Teolojik Olarak Temellendirmenin İmkânı. (Kelam Araştırmaları Dergisi, 2006, 322-342).
- DÜZGÜN, 2013Ş. A. (2013). Din Birey ve Toplum. Ankara: Akçağ Yayınları.
- EBU'L-HAYYÂN, (2001). Muhammed b. Yusuf, Bahru'l Muhit (1 cilt). Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- EBU'S-SUUD, (ts.) İrşadü'l-Akli's-Selim ila Mezayi'l-Kur'ani'l-Kerim (1 cilt). Beyrut: İhyau't-Turasul-Arabiyye.
- ELBANÎ. M. (1982). Camiu's-Sağir ve'z-ziyade (2 cilt). Beyrut: Mektebetü'l-İslami.
- ERSOY, M. A. (2017). Safahat (Nşr. M. Ertuğrul Düzdağ). Ankara: TDV Yayınları.
- FÎRÛZÂBÂDÎ, M. (2005). el-Kamusu'l-Muhit (1 cilt). Beyrut: Müessesetü'r-risale
- GÖKA, E. (1990). Benlik. Sosyal Bilimler Ansiklopedisi (1/174). İstanbul: Risale Yayınları.
- GÜNEY, S. (2012). Sosyal Psikoloji. Ankara: Nobel Yayınları.
- HAZİN. A. (1979). Lübabü't-Te'vil fi Meani't-Tenzil (3 cilt). Beyrut: Darü'l-fikr.
- HÖKELEKLİ. H. (1995). Enaniyet. Diyanet İslam Ansiklopedisi. (XI, ss. 170-171). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- İBN MANZÛR, 1119 H. E. (1119 h.). Lisanu'l-Arab (8 cilt). Kahire: Darü'l-Ma'arif.
- İBRAHİM MUSTAFA, (1960). el-Mu'cemu'l-Vasit (1 cilt). Kahire: İhyau't-Turas.
- KASAPOĞLU, A. (1997). Kur'an'da Kişilik Psikolojisi. İstanbul: İzci Yayınları.
- KÖKNEL, Ö. (1986). Kişilik. İstanbul: Öz Dizgi Matbaası.
- MAZHARÎ, M. (2007). et-Tefsiru'l-Mazhari (4 cilt). Beyrut: Dar Kutubi'l-İlmiyye
- MUTAHHARÎ, M. (1999). İnsan-ı Kamil. İstanbul: Kevser Yayınları.
- RÂZÎ. M. (1995). Muhtaru's-Sihah (1 cilt). Beyrut: Mektebetü'l-lübnan Nişarun,
- SA'LEBÎ. E. (2002). el Keşf ve'l-Beyan (2 cilt). Beyrut: Daru'l-İhyau't-Turasu'l-Arabiyye.
- SAVÎ, A. (ts.), Haşiyetu's-Savi Ala Tefsiru'l-Celaleyn. (2 cilt). Beyrut: Daru'l-İhyau't-Turasu'l-Arabiyye.
- SİFİL, E. (2015). Hikemiyat. İstanbul: Ravze Yayınları.

- TABERÎ, E. (1992). Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an (3 cilt). Lübnan: Daru'l-Ma'rife.
- TARHAN, N. a, (2015). Değerler Psikolojisi ve İnsan. İstanbul: Timaş Yayınları.
- TARHAN, N. b, (2014). İnanç Psikolojisi. İstanbul: Timaş Yayınları.
- ULUSOY, M. (2014). I. Ulusal "Maneviyat Psikolojisi" Sempozyumu. (Kayseri Erciyes Üniversitesi ay. 2014, 52-53).